शतं वैखानसाः।पवमानः सोमः, १९-२१ अग्निः पवमानः। गायत्री, १८ अनुष्टुप्।

पवस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या।सखा सखिभ्य ईड्यः॥ ९.०६६.०१

विश्वचर्षणे- सर्वद्रष्टः। सखा- सुहृत्सन्। सखिभ्यः- सुहृद्भ्यः। ईड्यः- स्तुत्यः सन्। विश्वानि- सर्वाणि। काव्या- दर्शनानि। अभि- अभिलक्ष्य। पवस्व- क्षर ॥१॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी।प्रतीची सोम तस्थतुः॥ ९.०६६.०२

सोम- रस। पवमान- पुनान। ये। धामनी- स्थानभूते द्यावापृथिव्यौ। प्रतीची- त्वदभिमुखगमनशीले। तस्थतुः- तिष्ठतः। ताभ्याम्। विश्वस्य- विश्वहिताय। राजसि- प्रकाशसे ॥२॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः।पवमान ऋतुभिः कवे॥ ९.०६६.०३

कवे- क्रान्तदर्शिन्। पवमान- पूयमान। सोम- रस। ऋतुभिः- यथाकालम्। यानि। ते- तव। धामानि- स्थानानि। तानि। त्वम्। विश्वतः- सर्वतः। परि असि- परिभूरसि ॥३॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या।सखा सखिभ्य ऊतये॥ ९.०६६.०४

सखा- सुहृत् सन्। सखिभ्यः- मित्रेभ्यः। ऊतये- रक्षायै। इषः- सदिच्छाः। विश्वानि वार्या- सर्वाणि वरणीयानि। अभि- अभितः। जनयन्- उत्पादयन्। पवस्व- क्षर ॥४॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्ठे वि तन्वते।पवित्रं सोम धामभिः॥ ९.०६६.०५

Dr. Rangaji

तव- भवतः। शुक्रासः- शुद्धाः। अर्चयः- दीप्तयः। सोम- रस। धामभिः- स्वसदनैः। दिवस्पृष्ठे- चिदाकाशोत्कृष्टस्थाने। पवित्रम्- शोधकं प्रतीकम्। वि तन्वते- विस्तारयन्ति। प्रतीकस्य सूक्ष्मस्थितिं ख्यापयन्तीति भावः ॥५॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्रते। तुभ्यं धावन्ति धेनवः॥ ९.०६६.०६

तव- भवतः। प्रशिषम्- प्रशासनम्। इमे- इमाः। सप्त सिन्धवः- सप्तधामस्थजीवोदकधाराः। सिस्रते- अनुसरन्ति। धेनवः- चिद्रश्मयः। तुभ्यम्- त्वदर्थम्। धावन्ति ॥६॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः। दधानो अक्षिति श्रवः॥ ९.०६६.०७

सोम- रस। अक्षिति- अक्षीणाम्। श्रवः- श्रुतिम्। दधानः- धारयन्। मत्सरः- हर्षवर्धनः सन्। इन्द्राय- परमेश्वराय। सुतः- निष्पन्नः सन्। धारया। प्र- प्रकर्षेण। याहि- सर ॥७॥

समु त्वा धीभिरस्वरन्हिन्वतीः सप्त जामयः। विप्रमाजा विवस्वतः॥ ९.०६६.०८

विप्रम्- मेधाविनम्। त्वा- भवन्तम्। हिन्वतीः- गच्छन्त्यः। सप्त जामयः- सप्त मूलशक्तिधारा बन्धुभूता आपः। विवस्वतः- परिचरणयुक्तस्योपासकस्य। आजा- आत्मावरणजनितयुद्धे। धीभिः- चित्तधारणाभिः। सं अस्वरन्- सम्यक् द्योतयन्ति ॥८॥

मृजन्ति त्वा समग्रुवोऽव्ये जीरावधि ष्वणि। रेभो यदज्यसे वने॥ ९.०६६.०९

यत्- यदा। रेभः- मन्त्रशब्दः। वने- आश्रिते। अज्यसे- सङ्गतो भवति तदा। अग्रुवः- सूक्ष्मा मूलशक्तिधाराः। त्वा- भवन्तम्। सम्- सम्यक्। जीरौ- स्तोत्रमये। स्वनि- मन्त्रध्वनियुक्ते। अव्ये- सरणशीलरसस्य स्वस्थान एव रक्षाकरे उपलब्धिस्थाने । रसव्यञ्जके। रसस्य प्रवेशस्थाने। रसतत्त्वस्य सुलभतया अवगमसाधनभूते। रसार्थयाचनसाधनभूते। रसक्रिये। रसावाप्तिसाधनभूते। रसावरणे। रससंभक्तरि। रसवर्धके। वरणीये प्रतीके । मृजन्ति- शोधयन्ति ॥९॥

Dr. Rangaji

पवमानस्य ते कवे वाजिन्सर्गा असृक्षत। अर्वन्तो न श्रवस्यवः॥ ९.०६६.१०

पवमानस्य- पूयमानस्य। ते- तव। कवे- क्रान्तदर्शिन्। वाजिन्- प्राणमय। सर्गाः- धाराः। अर्वन्तो न- तुरगा इव स्थिताः। श्रवस्यवः- श्रुतिकामाः। असृक्षत- सृज्यन्ते ॥१० ॥

अच्छा कोशं मधुश्चुतमसृग्रं वारे अव्यये। अवावशन्त धीतयः॥ ९.०६६.११

कोशम्- प्रतीकम्। अच्छा- अभिलक्ष्य। वारे- श्रेष्ठे। अव्यये- रक्षामये भाजने प्रतीके। मधुश्चुतम्- माधुर्यश्रावकं रसम्। असृग्रम्- सृज्यन्ते। धीतयः- धियः। अवावशन्त- त्वां कामयन्ते ॥११ ॥

अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः। अग्मन्नृतस्य योनिमा॥ ९.०६६.१२

अस्तम्- स्वसदनम्। गावो न धेनवः- पशव इव। इन्दवः- हृदयक्लेदनकरा रसाः। समुद्रम्- हृत्समुद्रम्। ऋतस्य योनिम्- ऋतसदनम्। अच्छा- अभिलक्ष्य। अग्मन्- गच्छन्ति ॥१२ ॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्षन्ति सिन्धवः। यद्गोभिर्वासयिष्यसे॥ ९.०६६.१३

इन्दो- हे क्लेदनशील रस। यत्- यदा। गोभिः- चिद्रश्मिभिः। वासयिष्यसे- आच्छादितो भवसि तदा। नः- अस्मदर्थम्। महे- महते। रणाय- आनन्दाय। आपः सिन्धवः- स्यन्दनशीलजीवोदकानि। प्र- प्रकर्षेण। अर्षन्ति- सरन्ति ॥१३ ॥

अस्य ते सख्ये वयमियक्षन्तस्त्वोतयः। इन्दो सखित्वमुश्मसि॥ ९.०६६.१४

अस्य- एतादृशस्य। ते- तव। सख्ये- सौहृदे। वयम्। इयक्षन्तः- यष्टुमिच्छन्तः। त्वोतयः- त्वद्रक्षिताः। इन्दो- क्लेदनशील रस। सखित्वम्- मैत्रीम्। उश्मसि- कामयामहे ॥१४ ॥

आ पवस्व गविष्टये महे सोम नृचक्षसे। एन्द्रस्य जठरे विश॥ ९.०६६.१५

Dr. Rangani

गविष्टये- ज्ञानान्वेषणाय। महे- महते। नृचक्षसे- उपासकानां तत्त्वदर्शनाय। सोम- रस। आ- समन्तात्। पवस्व- क्षर। इन्द्रस्य- परमेश्वरस्य। जठरे- हृदये। आ विश- प्रविश। सीदन् वनस्य जठरे पुनानः, भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्वसो दिवे दिवे सहुरिः स्तन्नबाधित इत्यादिषु मन्त्रेषु जठरशब्दस्य मध्यभाग इति लक्षणया सारः स्वरूपं हृदयमिति वार्थः। हूयमानः- अस्माभिराहूतः ॥१५॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द ओजिष्ठः। युध्वा सञ्छश्वज्जिगेथ॥ ९.०६६.१६

सोम- रस। महान्- महात्मा। असि- भवसि। उग्राणाम्- वीराणाम्। ज्येष्ठः- प्रथमः। ओजिष्ठः- अतिशयेन बलिष्ठः। युध्वा सन्- युद्धयन्। शश्वत्- सर्वदा। जिगेथ- जितवानसि ॥१६॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छूरेभ्यश्चिच्छूरतरः। भूरिदाभ्यश्चिन्मंहीयान्॥ ९.०६६.१७

यः। उग्रेभ्यः- वीरेभ्यः। ओजीयान्- वीरतरः। शूरेभ्यः- समर्थेभ्यः। शूरतरः- समर्थतरः। भूरिदाभ्यः- बहुदायकेभ्यः। मंहीयान्- दाता भवसि ॥१७॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम्। वृणीमहे सख्याय वृणीमहे युज्याय॥ ९.०६६.१८

सोम- रस। त्वम्। सूरः- प्रेरकः। इषः- सदिच्छाः। आ- आभिमुख्येन पूरयसि। तोकस्य तनूनां साता- सन्ततिविस्तारलाभाय। सख्याय- मैत्र्यै। वृणीमहे- वरयामः। युज्याय- समाधये। वृणीमहे ॥१८॥

अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः। आरे बाधस्व दुच्छुनाम्॥ ९.०६६.१९

अग्ने- अग्निभूत सोम। आयूंषि। पवसे- क्षरसि। नः- अस्मदर्थम्। ऊर्जं- शक्तिम्। इषं च- सदिच्छामपि। आ सुव- प्रेरय। दुच्छुनम्- रक्षः। आरे- दूरे एव। बाधस्व- पीडय ॥१९॥

Dr. Rangaji

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः। तमीमहे महागयम्॥ ९.०६६.२०

अग्निः- अग्निभूतः सोमः। ऋषिः- क्रान्तदर्शी। पवमानः- पुनानः। पाञ्चजन्यः- ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रनिषादानां समानः। पुरोहितः- पुरतः प्रत्यक्षतो हिताय स्थापितः। तम्- अमुं सोमम्। महागयम्- महद्भिर्गातव्यम्। ईमहे- याचामहे ॥२० ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम्। दधद्रयिं मयि पोषम्॥ ९.०६६.२१

मयि। पोषम्- पुष्टिमयीम्। रयिम्- संपदम्। दधत्- धरन्। अस्मे- अस्माकम्। वर्चः- तेजः। सुवीर्यं- शोभनवीर्यम्। स्वपाः- शोभनजीवनोदकयुक्तः सन्। अग्ने- अग्निमय सोम। पवस्व- क्षर ॥२१ ॥

पवमानो अति स्त्रिधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम्। सूरो न विश्वदर्शतः॥ ९.०६६.२२

पवमानः- पुनानः। स्त्रिधः- अन्तरायान्हिंसकान्। अति- अतिक्रम्य। सुष्टुतिम्- शोभनमन्त्रम्। विश्वदर्शतः- सर्वैर्दर्शनीयः। सूरो न- सूर्य इव। अभ्यर्षति- अभिगच्छति ॥२२ ॥

स मर्मृजान आयुभिः प्रयस्वान्प्रयसे हितः। इन्दुरत्यो विचक्षणः॥ ९.०६६.२३

सः- असौ। इन्दुः- क्लेदनशीलो रसः। आयुभिः- उपासकैः। प्रयसे- हव्याय। मर्मृजानः- शोधितः। प्रयस्वान्- हव्यवान्। हितः। अत्यः- अश्वभूतः प्राणभूत इति भावः। विचक्षणः- विशेषद्रष्टा भवति ॥२३ ॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत्। कृष्णा तमांसि जङ्घनत्॥ ९.०६६.२४

पवमानः- पुनानः। बृहत्- महत्। शुक्रम्- शुभ्रम्। ज्योतिः। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्। अजीजनत्- ससर्ज। कृष्णा तमांसि- अन्धकारान्। जङ्घनत्- नाशयामास ॥२४ ॥

Dr. Rangaji

पवमानस्य जङ्घ्नतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत। जीरा अजिरशोचिषः॥ ९.०६६.२५

पवमानस्य- पुनानस्य। हरेः- आकर्षकस्य सोमस्य। जंघ्नतः- वृत्रनाशकस्य। जीराः- निष्पादिताः। अजिरशोचिषः- सर्वतो गच्छन्त्यो दीप्तयः। चन्द्राः- आह्लादकाः। असृक्षत- सृज्यन्ते ॥२५॥

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः। हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः॥ ९.०६६.२६

पवमानः- पुनानः सोमः। रथीतमः- अतिशयेन रथेश्वरः। शुभ्रेभिः- शुक्लदीप्तिभिः। शुभ्रशस्तमः- अतिशयेन दीप्तः। हरिश्चन्द्रः- आकर्षकश्चाह्लादकश्च। मरुद्गणः- प्राणविशेषसंयुतः ॥२६॥

पवमानो व्यश्नवद्रश्मिभिर्वाजसातमः। दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम्॥ ९.०६६.२७

स्तोत्रे- मन्त्रे। सुवीर्यम्। दधत्- धारयन्। वाजसातमः- संपत्संभक्ता। पवमानः- रसः। रश्मिभिः- चित्किरणैः। व्यश्नवत्- व्याप्नोति ॥२७॥

प्र सुवान इन्दुरक्षाः पवित्रमत्यव्ययम्। पुनान इन्दुरिन्द्रमा॥ ९.०६६.२८

सुवानः- निष्पन्नः। इन्दुः- क्लेदनशीलो रसः। अव्ययं पवित्रम्- सरणशीलरसस्य स्वस्थान एव रक्षाकरमुपलब्धिस्थानमित्यर्थः। रसव्यञ्जकम्। रसस्य प्रवेशस्थानम्। रसतत्त्वस्य सुलभतया अवगमसाधनभूतम्। रसार्थयाचनसाधनभूतम्। रसक्रियम्। रसावाप्तिसाधनभूतम्। रसावरणम्। रससंभक्तारम्। रसवर्धकम्। शोधकं भाजनं प्रतीकम्। अति- अतिक्रम्य। इन्द्रम्- ईशनाधिदैवतम्। आ- आभिमुख्येन। पुनानः- पूयमानः। प्र- प्रकर्षेण। अक्षाः- क्षरति ॥२८॥

एष सोमो अधि त्वचि गवां क्रीळत्यद्रिभिः। इन्द्रं मदाय जोहुवत्॥ ९.०६६.२९

Dr. Rangaji

एषः- अयम्। सोमः- रसः। इन्द्रम्- ईशनाधिदैवतम्। मदाय- हर्षाय तृप्तये। जोहुवत्- आह्वयन्। अद्रिभिः- स्थैर्यप्रतीकैर्ग्रावाभिर्निष्पन्नः। गवां त्वचि अधि- चिद्रश्मिमयरूपे। क्रीळति- विहरति ॥२९॥

यस्य ते द्युम्नवत्पयः पवमानाभृतं दिवः। तेन नो मृळ जीवसे॥ ९.०६६.३०

यस्य। ते- तव। पवमान- पुनान। द्युम्नवत्- दीप्तियुक्तम्। पयः- सारम्। दिवः- चिदाकाशात्। आ भृतम्- आहृतम्। तेन। नः- अस्मान्। जीवसे- उज्जीवनाय। मृळ- आनन्दय ॥३०॥

Dr. Rangaraji